

PERSPECTIEVEN VAN KINDEREN OP DUURZAAMHEID

NC
DO

ONDERZOEKSREEKS 12

NCDO is het Nederlandse kennis- en adviescentrum voor burgerschap en internationale samenwerking. NCDO voert onderzoek uit, geeft trainingen en stimuleert de meningsvorming over mondiale thema's door publicaties te verzorgen en de discussie op gang te brengen. NCDO werkt daarbij samen met overheid en politiek, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en wetenschap.

Heeft u vragen of opmerkingen over dit onderzoek of wilt u op de hoogte worden gehouden van nieuw onderzoek, neem dan contact op met NCDO via onderzoek@ncdo.nl.

Foto omslag: Corbis/Hollandse Hoogte

ISBN: 978-90-74612-36-4

Amsterdam, september 2013

NCDO is het centrum voor mondiaal burgerschap.
Postbus 94020, 1090 AD Amsterdam
tel +31 (0)20 568 87 55
onderzoek@ncdo.nl, www.ncdo.nl

PERSPECTIEVEN VAN KINDEREN OP DUURZAAMHEID

IRENE DE GOEDE
CÉLINE HOEKS

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	3
1. KINDEREN BETREKKEN BIJ DUURZAAMHEID	6
2. DUURZAAM GEDRAG	11
3. KENNIS EN OPVATTINGEN OVER DUURZAAMHEID	14
4. DUURZAME OPLOSSINGEN VOOR SCHOON DRINKWATER	20
5. PARTICIPATIEF ONDERZOEK OVER DUURZAAMHEID	24
6. TOT SLOT	36
VERANTWOORDING	38
MET DANK	39
LITERATUUR	40

SAMENVATTING

Duurzaamheid is duidelijk een onderwerp dat leeft onder kinderen. Maar liefst 80 procent van de kinderen van 9 tot en met 12 jaar zegt graag goed voor de aarde te willen zorgen, zodat er later ook nog mensen kunnen wonen. Hoe denken kinderen verder over duurzaamheid? Wat weten en doen kinderen op het gebied van water, voedsel, klimaat en energie? Maken kinderen zich zorgen om de hoeveelheid water, voedsel en energie in de toekomst? Wie zou volgens kinderen deze vraagstukken het beste kunnen aanpakken? En zien ze daarbij ook een verantwoordelijkheid voor zichzelf? Dit onderzoek probeert deze vragen te beantwoorden en wil daarbij dieper ingaan op de visie van kinderen op duurzaamheidsvraagstukken om zo de stem van kinderen te betrekken in het publieke debat over de toekomst van de wereld.

NCDO heeft in februari 2013 een survey-onderzoek uitgevoerd onder kinderen in de leeftijd van 9 tot en met 12 jaar. De vragenlijst bevatte vragen over gedrag, kennis en opvattingen over duurzaamheid en werd door 1.033 kinderen ingevuld. Op basis van deze gegevens beschrijven we in deze rapportage voor de thema's water, voedsel en klimaat en energie hoe duurzaam kinderen zich gedragen, hoe goed ze op de hoogte zijn van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld, hun bezorgdheid over de toekomst, hun eigen capaciteit en bereidheid om iets bij te dragen en hun visie op de meest geschikte actor om mondiale uitdagingen aan te pakken. Daarnaast gaan we in op de mate waarin kinderen een rol voor zichzelf of voor een officiële vertegenwoordiger binnen het mondiale debat zien weggelegd. De resultaten uit het kwantitatieve onderzoek worden aangevuld met conclusies op basis van focusgroepen met Nederlandse kinderen over water, voedsel en klimaat en energie.

Duurzaam gedrag

Uit de resultaten blijkt dat kinderen zich duurzaam gedragen. Bijvoorbeeld drie kwart van de kinderen gaat zuinig om met water door tijdens het tandenpoetsen de kraan uit te zetten. Bijna twee derde van de kinderen eet en drinkt wel eens lokaal geproduceerde levensmiddelen. De helft van de kinderen gebruikt wel eens fairtrade levensmiddelen en iets minder dan de helft eet en drinkt wel eens biologische producten. Wat betreft mobiliteit vertoont het merendeel van de

kinderen, ruim twee derde, duurzaam gedrag door zelf liever met de fiets te gaan dan zich met de auto te laten brengen. Bijna de helft van de kinderen doet vaak of altijd lampen uit als ze voor niets branden en zet vaak tot altijd de televisie helemaal uit, inclusief het *standby*-knopje. Als het thuis koud is doet minder dan een derde van de kinderen liever de verwarming hoger dan een trui aan te trekken. Ruim twee derde van de kinderen doet dit soms tot nooit.

Kennis en opvattingen over duurzaamheid

Het begrijpen van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld is nog moeilijk voor veel kinderen in de leeftijd van 9 tot en met 12 jaar. Een stelling over het verband tussen smeltende ijskappen en de situatie in Nederland wordt wel beter begrepen door oudere kinderen (11-12 jaar) dan door jongere kinderen (9-10 jaar).

Kinderen maken zich meer zorgen om de rest van de wereld dan om Nederland. Een zesde van de kinderen maakt zich namelijk zorgen om water- en voedselschaarste in Nederland, terwijl twee keer zoveel kinderen zich zorgen maken om water- en voedselschaarste wereldwijd. Een vierde van de kinderen maakt zich zorgen om overstromingen als gevolg van klimaatverandering. Hierbij is er geen verschil tussen zorgen over Nederland en over de wereld in zijn geheel.

Maar liefst 80 procent van de kinderen zegt graag goed voor de aarde te willen zorgen, zodat er later ook nog mensen kunnen wonen. Daarnaast wil 44 procent van de kinderen graag meedenken over de toekomst van de wereld. Hoewel ruim de helft van de kinderen bevestigend antwoord op de stelling 'iedereen kan iets doen tegen de opwarming van de aarde, ook ik', vindt een grote meerderheid het aanpakken van dit soort mondiale vraagstukken toch vooral iets dat door alle landen in de wereld samen gedaan dient te worden.

Twee op de vijf kinderen hechten belang aan vertegenwoordiging door een Ombudsman voor Toekomstige Generaties, maar ook zijn twee op de vijf kinderen hier neutraal over of hebben geen mening. Opvallend is dat meer jongere kinderen (van 9 en 10 jaar) het belang van een Ombudsman voor Toekomstige Generaties zien dan oudere kinderen (van 11 en 12 jaar). Mogelijk hebben oudere kinderen meer vertrouwen in hun eigen capaciteit tot participatie en hebben zij daardoor minder behoefte aan participatie via een tussenpersoon. Dit is in lijn met de bevinding dat meer oudere dan jongere kinderen denken dat ze zelf iets kunnen doen tegen klimaatverandering.

Oplossingen van kinderen uit Nederland

Om meer inzicht te krijgen in de beleavingswereld van kinderen op het gebied van duurzaamheid zijn, in aanvulling op de survey, ook verschillende focusgroepen in de bovenbouw van basisscholen verricht. Hierbij zijn participatieve methoden toegepast. Uit de focusgroepen blijkt dat Nederlandse kinderen uit groep 6, 7 en 8 al veel problemen rondom duurzaamheid kunnen benoemen. De meeste kinderen hebben daarbij ook enige kennis van problemen in ontwikkelingslanden, die zich ver van hun eigen bed voordoen. Ook al kunnen kinderen problemen goed benoemen, het bedenken van concrete oplossingen is voor de meeste kinderen lastiger. Kinderen kunnen al op veel kleine manieren bijdragen aan duurzaamheidsoplossingen. Toch zochten de kinderen in de focusgroepen vaak eerst naar grote oplossingen, waar zij zelf (nog) niet aan kunnen bijdragen. Het lijkt lastiger voor kinderen om hun eigen concrete inbreng te definiëren.

Tot slot

Uit het onderzoek blijkt dat duurzaamheid duidelijk een onderwerp is dat leeft onder kinderen van 9 tot en met 12 jaar. Hoewel kinderen graag bij willen dragen aan duurzaamheidsvraagstukken, lijkt het erop dat het begrijpen van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld op dit gebied nog lastig is voor kinderen. Daarnaast lijkt het voor veel kinderen niet duidelijk te zijn wat ze zelf concreet kunnen bijdragen aan duurzaamheid. Leraren en ouders zouden duurzaamheid tastbaarder kunnen maken voor kinderen door voorbeelden uit de directe leefomgeving van kinderen te gebruiken. Het draagt bij aan het handelingsperspectief van kinderen als die voorbeelden ook direct gekoppeld worden aan concrete oplossingen en mogelijke acties die kinderen zelf kunnen ondernemen.

Samen nadenken over duurzaamheidsvraagstukken en het delen van kennis en ervaringen in de klas is ook een goede manier om kennis en gedrag ten aanzien van duurzaamheid te versterken. Daarnaast is het nuttig om een tastbare link te leggen tussen de leefwereld van kinderen hier en de leefwereld van kinderen in andere delen van de wereld. Als Nederlandse kinderen leren over ervaringen en oplossing van kinderen uit andere landen, kan dit hun wereldwijde denkkader en gevoel van mondiaal burgerschap vergroten.

HOOFDSTUK 1

KINDEREN BETREKKEN BIJ DUURZAAMHEID

Kinderen zullen niet alleen in de toekomst als volwassenen te maken krijgen met de gevolgen van mondiale veranderingen, zoals klimaatverandering en mogelijke water-, voedsel- en energietekorten. Ook op dit moment zijn het vooral kinderen die het meest getroffen worden, met name in ontwikkelingslanden. Bijna een derde van de wereldbevolking bestaat uit jongeren en in veel landen is de helft van de bevolking onder de 18 jaar (UNICEF, 2013). Juist kinderen hebben een verhoogd risico op de nadelige gevolgen van bijvoorbeeld klimaatverandering, onder andere door de grotere kans op gezondheidsproblemen (Akachi et al., 2009). Desondanks is de stem van kinderen nog niet ten volle vertegenwoordigd in het mondiale debat over deze vraagstukken en worden kinderen vaak niet betrokken bij besluitvorming rondom beslissingen die hen aangaan. Dit terwijl kinderen vaak wel goed in staat zijn om hierover mee te praten. Als hen de juiste gelegenheid wordt geboden deel te nemen aan het debat, blijkt dat kinderen waardevolle bijdragen kunnen leveren en interessante, alternatieve perspectieven kunnen aandragen (UNICEF, 2013). In deze publicatie bekijken we daarom hoe kinderen van 9 tot en met 12 jaar denken over duurzaamheidsvraagstukken. In dit hoofdstuk gaan we eerst in op het belang van het betrekken van kinderen bij duurzaamheid.

1.1 Het kinderrechtenverdrag

Een formele basis voor het betrekken van kinderen bij besluitvorming is te vinden in het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK; UN, 1989). Artikel 12 van dit kinderrechtenverdrag stelt dat kinderen het recht hebben om hun mening te geven bij zaken die hen aangaan en dat overheden ervoor moeten zorgen dat kinderen hun mening kunnen uiten en er naar hen geluisterd wordt. Hierdoor kan beleid en regelgeving worden afgestemd op de behoeften van kinderen (Kinderrechtencollectief, 2012). Het kinderrechtenverdrag is door bijna alle landen ondertekend en

geratificeerd¹. Met 193 ratificaties is het het meest geratificeerde verdrag. Bijna alle overheden hebben zich dus gecommitteerd aan het naleven van kinderrechten. Daarmee zijn ze verplicht om naar kinderen te luisteren en hun opvattingen in overweging te nemen. Om kinderen te betrekken bij grensoverschrijdende vraagstukken waarbij internationale samenwerking nodig is, zoals bij duurzaamheid, is het kinderrechtenverdrag dus uitermate geschikt. Hoewel het recht op participatie van toepassing is op alle kinderen van 0 tot en met 18 jaar, kunnen oudere kinderen in het algemeen makkelijker hun mening geven dan jongere kinderen. Participatie waarbij kinderen zelf rechtstreeks betrokken worden, is daarom meestal gericht op kinderen van 8 jaar en ouder. Maar met een aanpak die geschikt is voor de juiste leeftijd is dit ook mogelijk bij jongere kinderen (Uzozie & Jurrius, 2011: 21).

1.2 Ombudspersonen

Naast directe participatie kunnen kinderen hun stem laten horen via een tussenpersoon of vertegenwoordigende instantie. Op nationaal niveau controleert bijvoorbeeld de Kinderombudsman sinds 2011 de naleving van de rechten van kinderen en jongeren, onder het motto “wij laten van je horen” (Kinderombudsman, 2012).² In de aanloop naar de conferentie over duurzame ontwikkeling van de Verenigde Naties in Rio de Janeiro in juni 2012 (Rio+20) is er op initiatief van Terre des Hommes Duitsland ook een voorstel gedaan voor een Ombudsman voor Toekomstige Generaties. Hiermee willen zij aandacht vragen voor ‘ecologische kinderrechten’ en behoud van de aarde voor toekomstige generaties. Zoals een Kinderombudsman de naleving van de rechten van het kind op nationaal niveau controleert, zou een Ombudsman voor Toekomstige Generaties bij kunnen dragen aan de naleving van ‘ecologische kinderrechten’. In Hongarije werd al in 2007 een Ombudsman voor Toekomstige Generaties geïnstalleerd om het recht op bescherming van het milieu en een gezonde leefomgeving te waarborgen en bij de overheid aandacht te vragen voor zorgen van burgers op dit gebied.³ Hoewel duurzaamheid en behoud van de aarde niet direct terugkomen in het kinderrechtenverdrag, zijn wel het recht op gezondheid, water, voedsel, ontwikkeling en adequate leefomstandigheden hierin opgenomen (UN, 1989).

¹ Op de Verenigde Staten, Somalië en Zuid-Sudan na.

² Vlaanderen heeft al langere tijd een kinderrechtencommissaris die toeziet op de naleving van de rechten van het kind.

³ In maart 2013 kwam de voormalige Ombudsman voor Toekomstige Generaties van Hongarije, Sándor Fülöp, op uitnodiging van de *Worldconnectors* naar Nederland om input te geven over de mogelijke vorm en taken van een Ombudsman voor Toekomstige Generaties in Nederland. Zie www.worldconnectors.nl/themes/ombudsman-voor-toekomstige-generaties/

1.3 ‘Ecologische kinderrechten’

Hoewel ‘ecologische kinderrechten’ dus alleen indirect gerelateerd kunnen worden aan het kinderrechtenverdrag, zijn ongeveer dezelfde standpunten wel direct terug te vinden in het *Earth Charter*. Deze internationale verklaring is gericht op fundamentele, ethische principes die belangrijk zijn voor een rechtvaardige en duurzame toekomst. Het wordt gezien als een ethisch kader of ‘soft law’-document. Dit houdt in dat het *Earth Charter* niet wettelijk bindend is, maar wel als moreel sturend kan worden beschouwd (*Earth Charter*, 2013).

Met het oog op kinderen en toekomstige generaties zijn belangrijke punten in het *Earth Charter* (1) het recht op drinkwater, schone lucht, veilig voedsel, niet-vervuilde grond, beschutting en veilige sanitaire voorzieningen⁴, (2) het reserveren van de benodigde nationale en internationale hulpbronnen hiervoor⁵ en (3) jongeren steunen en in staat stellen hun wezenlijke rol bij het ontwikkelen van duurzame samenlevingen te vervullen⁶ (*Earth Charter*, 2013). Hiermee gaat het *Earth Charter* dus verder dan het recht op participatie en een toereikende levensstandaard uit het kinderrechtenverdrag⁷ en legt het hierbij direct de link met duurzaamheidsvraagstukken. Nog een ander principe in het *Earth Charter*⁸ stelt dat overheden iedereen – en specifiek kinderen en jongeren – de educatieve mogelijkheden moet verschaffen die hen in staat stellen actief bij te dragen aan duurzame ontwikkeling (zie *Earth Charter*, 2013). Participatie van kinderen op het gebied van duurzaamheid dient dus volgens het *Earth Charter* niet alleen gesteund, maar ook gestimuleerd te worden.

1.4 De Kinderbarometer Wereldburgerschap

Om in navolging van het participatierecht uit het kinderrechtenverdrag kinderen een stem te geven in het debat over mondiale uitdagingen, heeft NCDO in 2012 onderzoek gedaan naar kinderen en wereldburgerschap, onder andere op het gebied van duurzaamheid (De Kinderbarometer Wereldburgerschap; De Goede, 2012). Onder het begrip wereldburgerschap, of de mondiale dimensie van burgerschap, verstaat NCDO gedrag dat recht doet aan drie principes, namelijk (1) besef van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld, (2) overtuiging van gelijkwaardigheid van mensen en (3) bereidheid om (mede)verantwoordelijkheid te nemen voor mondiale vraagstukken (Carabain et al., 2012). Ruim 20.000

⁴ Principe 9a

⁵ Vervolg principe 9a

⁶ Principe 12c

⁷ Resp. artikel 12 en artikel 27 in het IVRK

⁸ Principe 14a

kinderen in de leeftijd van 9 tot en met 13 jaar deden vanuit heel Nederland mee aan dit onderzoek.

De resultaten uit de Kinderbarometer laten zien dat 81% van de kinderen vindt dat we zuiniger moeten zijn met de aarde, zodat er later ook nog mensen kunnen wonen. Daarnaast wil 64% van de kinderen zelf goed voor de aarde zorgen zodat het milieu niet vervuult. Ruim de helft van de kinderen denkt zelf iets te kunnen doen tegen de opwarming van de aarde en dit neemt sterk toe van 40% in groep 6 naar 61% in groep 8.

Wat doen kinderen vooral om de aarde te behouden? Kinderen blijken zuinig om te gaan met water, bijvoorbeeld tijdens het tandenpoetsen (89%) en met energie, bijvoorbeeld door lampen die voor niets branden uit te doen (80%). Ook letten kinderen erop dat ze geen afval op straat gooien (81%) en is 54% zuinig met papier. Daarnaast eet 34% thuis biologische producten en fairtrade producten en geeft 12% zakgeld aan een organisatie die het milieu of bedreigde dieren beschermt. Veel van deze positieve gedragingen nemen echter af naarmate kinderen ouder worden.

Een opvallende uitkomst van dit onderzoek is dat slechts 8% van de kinderen denkt dat het de goede kant op goed met de wereld en dit percentage wordt lager naarmate kinderen ouder worden (tussen groep 6 en groep 8). In groep 8 is zelfs 42% van de kinderen het er (helemaal) niet mee eens dat het de goede kant op gaat met de wereld.

1.5 Dit onderzoek

Om als vervolg op de Kinderbarometer Wereldburgerschap van 2012 meer inzicht te krijgen in de perspectieven van kinderen op duurzaamheid en behoud van de aarde heeft NCDO in februari 2013 opnieuw een survey-onderzoek uitgevoerd onder kinderen in de leeftijd van 9 tot en met 12 jaar. De vragenlijst bevatte vragen over gedrag, kennis en opvattingen met betrekking tot duurzaamheid en werd door 1.033 kinderen ingevuld.⁹

Op basis van deze gegevens beschrijven we in deze rapportage voor de thema's water, voedsel en klimaat en energie welk duurzaam gedrag kinderen vertonen, hoe goed ze op de hoogte zijn van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld, hun bezorgdheid over de toekomst, hun eigen capaciteit en bereidheid om iets bij

⁹ Zie voor meer informatie de Verantwoording achterin het rapport.

te dragen en hun visie op de meest geschikte actor om mondiale uitdagingen aan te pakken. Daarnaast gaan we in op de mate waarin kinderen een rol voor zichzelf of voor een officiële vertegenwoordiger binnen het mondiale debat zien weggelegd.

De resultaten uit het kwantitatieve onderzoek worden aangevuld met conclusies op basis van kwalitatief onderzoek over de visie van Nederlandse kinderen op het gebied van water, voedsel en klimaat en energie. Om meer inzicht te krijgen in de belevingswereld van kinderen op het gebied van duurzaamheid zijn verschillende focusgroepen in de bovenbouw van basisscholen verricht. Hierbij zijn participatieve methoden toegepast.¹⁰

Om ook opvattingen en ideeën van kinderen in ontwikkelingslanden in het onderzoek te betrekken, hebben we het kwalitatieve gedeelte van dit onderzoek aangevuld met de antwoorden van 21 kinderen uit andere landen op een aantal open vragen over water, voedsel, energie en vervuiling.

¹⁰ Zie voor meer informatie de Verantwoording achterin het rapport.

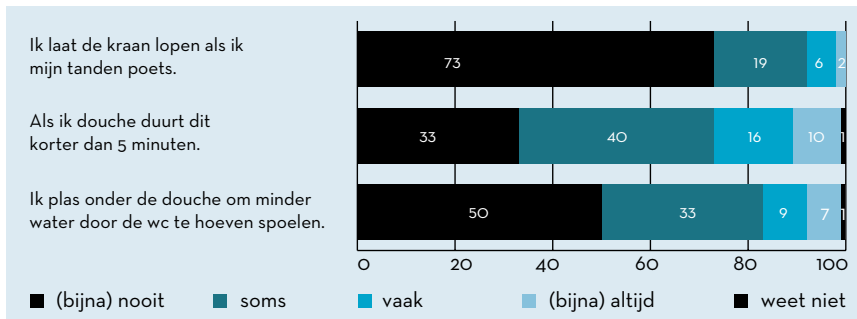
HOOFDSTUK 2

DUURZAAM GEDRAG

In dit hoofdstuk bekijken we hoe duurzaam kinderen zich gedragen binnen de thema's water, voedsel en klimaat en energie. Proberen kinderen bijvoorbeeld zuinig om te gaan met water en energie? En eten ze thuis fairtrade of biologische producten?

2.1 Zuinig omgaan met water

De resultaten laten zien dat drie kwart van de kinderen zuinig om gaat met water tijdens het tandenpoetsen en (bijna) nooit onnodig de kraan laat lopen (zie Figuur 2.1). Het lijkt erop dat water besparen tijdens het douchen minder belangrijk is voor kinderen. Hoewel een kwart van de kinderen vaak tot altijd korter doucht dan vijf minuten, doet drie kwart van de kinderen dit soms tot nooit. Meer jongens dan meisjes douchen korter dan vijf minuten (29% vs. 23%). In januari 2013 haalde een Drentse wethouder voor GroenLinks het landelijke nieuws door Nederlanders op te roepen om onder de douche te plassen om op deze manier water te besparen.¹¹ Eerder werd dit ook al gepromoot door de Braziliaanse milieubeweging SOS Mata Atlantica. Voor het merendeel van de kinderen is dit echter geen populaire manier om water te besparen. Slechts 16% van de kinderen blijkt inderdaad vaak of (bijna) altijd onder de douche te plassen om minder water door de wc te hoeven spoelen. Meer jongens dan meisjes plassen onder de douche om water te besparen (19% vs. 13%).

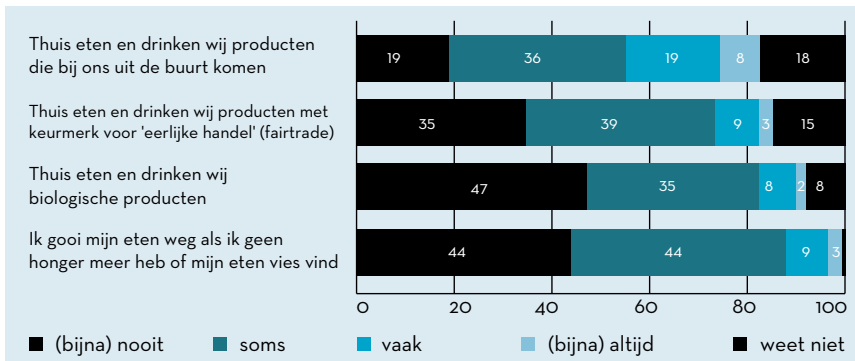

Figuur 2.1 Gedragingen om water te besparen (%), gewogen resultaten, n=1034/1032/1034).

¹¹ Zie <http://www.nu.nl/opmerkelijk/2999552/wethouder-wil-iedereen-douche-plast.html>

2.2 Duurzaam gedrag op het gebied van voedsel

Op het gebied van voedsel en duurzaamheid is het meest populaire gedrag onder kinderen het eten en drinken van producten die lokaal geproduceerd zijn. Bijna twee derde van de kinderen zegt thuis producten te eten die uit de buurt komen en 27% doet dit zelfs vaak tot altijd (zie Figuur 2.2). De resultaten laten daarnaast zien dat 51% van de kinderen aangeeft thuis wel eens fairtrade levensmiddelen te eten of drinken. Dit percentage is in lijn met objectieve gedragsmetingen die aantonen dat 60% van de Nederlandse huishoudens in 2012 minimaal één keer een fairtrade levensmiddel kocht (zie De Goede, 2013). Dit huidige onderzoek laat daarnaast zien dat 12% van de kinderen zegt thuis zelfs vaak tot altijd producten met keurmerk voor 'eerlijke handel' te eten en te drinken (zie Figuur 2.2). Net iets minder populair dan fairtrade levensmiddelen zijn biologisch geproduceerde levensmiddelen. Iets minder dan de helft van de kinderen geeft aan thuis biologische producten te eten en drinken, waarvan 10% vaak of (bijna) altijd. Wat betreft voedselverspilling lijkt het gedrag van kinderen mee te vallen; slechts één op de tien kinderen gooit eten weg als ze geen honger meer hebben of het eten vies vinden. Bijna de helft van de kinderen gooit eten (bijna) nooit weg.

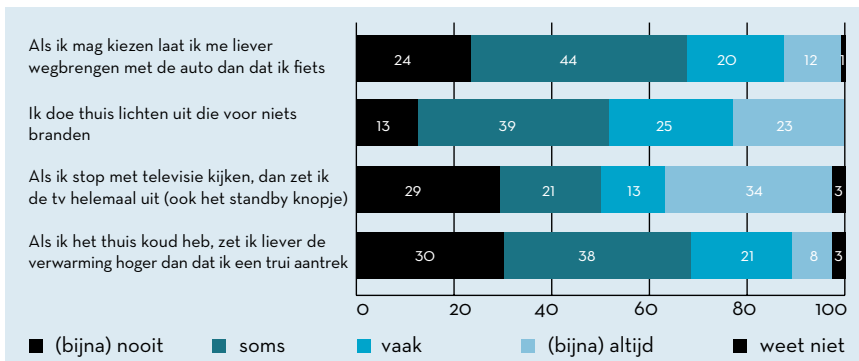

Figuur 2.2 Duurzame gedragingen op het gebied van voedsel (%), gewogen resultaten, n=1033/1034/1034/1033).

2.3 Zuinig omgaan met energie

Kinderen zijn vooral aangewezen op de fiets als ze zichzelf willen verplaatsen. Maar zouden ze zich, als ze de keuze hadden, liever laten wegbrengen met de auto dan zelf op de fiets te gaan? Een derde van de kinderen zou hier inderdaad voor kiezen (zie Figuur 2.3). Dit is in lijn met eerder NCDO-onderzoek onder jongeren van 12 tot 18 jaar, waaruit bleek dat 31% van de jongeren zich liever met de auto laat wegbrengen (Van Gent et al., 2012). Wat betreft mobiliteit vertoont

het merendeel van de kinderen, ruim twee derde, duurzaam gedrag door zelf liever met de fiets te gaan. Kinderen zijn iets minder duurzaam als het gaat om elektriciteit in huis, maar toch doet nog bijna de helft van de kinderen vaak of altijd lampen uit als ze voor niets branden. Hetzelfde beeld is te zien bij het *stand-by* laten staan van apparaten in huis, zoals de televisie; Bijna de helft van de kinderen zet vaak tot altijd de televisie helemaal uit inclusief het *stand-by* knopje. Bij het besparen van energie van de verwarming lijken kinderen het meest bewust te handelen. Minder dan een derde van de kinderen zet als het thuis koud is liever de verwarming hoger dan een trui aan te trekken. Ruim twee derde van de kinderen doet dit soms tot nooit.

Figuur 2.3 Gedragingen om energie te besparen (%), gewogen resultaten, n=1033/1033/1034/1034).

HOOFDSTUK 3

KENNIS EN OPVATTINGEN OVER DUURZAAMHEID

Om na te gaan wat de houding is van kinderen over duurzaamheid, hebben we met betrekking tot de thema's water, voedsel en klimaat en energie ook gekeken naar besef van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld, de bezorgdheid van kinderen over de toekomst, hun eigen capaciteit en bereidheid om iets bij te dragen en hun visie op de meest geschikte actor om mondiale uitdagingen aan te pakken. In dit hoofdstuk worden de resultaten op deze terreinen besproken.

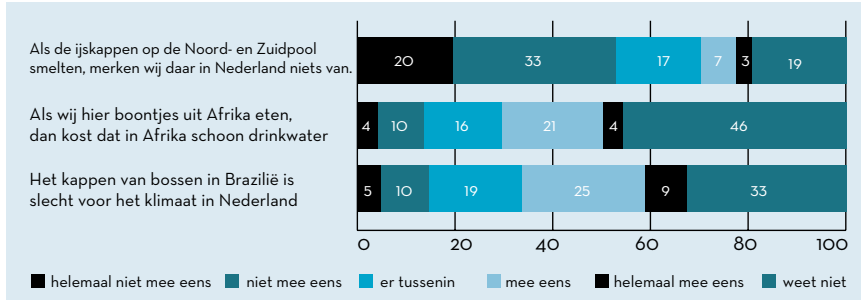
3.1 Besef van wederzijdse afhankelijkheid

Uit eerder onderzoek blijkt dat begrijpen hoe we in de wereld van elkaar afhankelijk zijn ook in de kindertijd bijdraagt aan het vertonen van positief mondiaal burgerschapsgedrag (De Goede, 2012). Wat weten kinderen van wederzijdse afhankelijkheid in de wereld met betrekking tot water, voedsel en klimaat en energie?

Ruim de helft van de kinderen begrijpt dat het smelten van de ijskappen op de Noord- en Zuidpool ook invloed kan hebben op de situatie in Nederland (zie Figuur 3.1). Slechts één op de tien kinderen ziet dit verband (helemaal) niet. Oudere kinderen van 11 en 12 jaar hebben meer inzicht in dit verband dan jongere kinderen van 9 en 10 jaar (57% vs. 49%).

Een stelling over gebruik van water voor landbouw wordt minder goed begrepen door de kinderen. Slechts een kwart van de kinderen is het ermee eens dat het in Afrika schoon drinkwater kost als wij hier boontjes uit Afrika eten. Een opvallend grote groep van bijna de helft van de kinderen geeft aan niet te weten of er in dit opzicht een verband is. Dit terwijl we uit eerder onderzoek van NCDO weten dat kinderen wel goed doorhebben dat we hier in Nederland veel levensmiddelen invoeren voor onze eigen consumptie (De Goede, 2012). Wat betreft klimaat blijkt dat een derde van de kinderen een verband ziet tussen het kappen van bossen in Brazilië en de situatie in Nederland. Daarnaast geeft

een derde van de kinderen aan niet te weten hoe dit zit en is een vijfde neutraal hierover. Slechts 15% van de kinderen denkt dat er geen link is tussen het kappen van bossen en het klimaat. Meer jongens dan meisjes zijn het eens met de stelling dat het kappen van bossen in Brazilië slecht is voor het klimaat in Nederland (37% vs. 31%).

Figuur 3.1 Besef van wederzijdse afhankelijkheid (%), gewogen resultaten, n=1033/1033/1032).

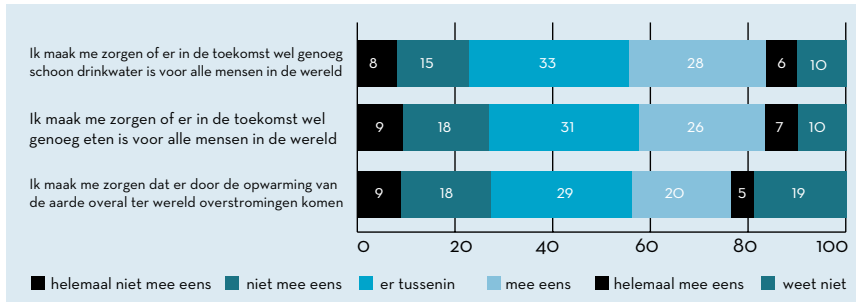
3.2 Bezorgdheid over de toekomst

Uit eerder onderzoek blijkt dat 37% van de kinderen tussen 9 en 12 jaar vindt dat het niet de goede kant op gaat met de wereld (De Goede, 2012). Maken kinderen zich daarbij zorgen over water- en voedselschaarste en over klimaatverandering in de toekomst?

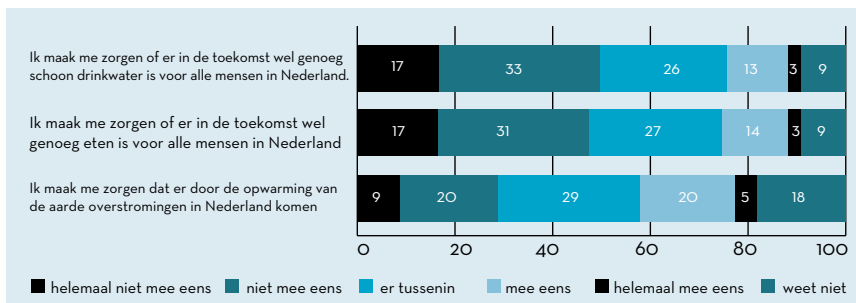
Wat betreft water en voedsel op mondiaal niveau blijkt inderdaad dat een derde van de kinderen zich zorgen maakt over de toekomst. Eén op de drie kinderen maakt zich zorgen of er in de toekomst wel genoeg schoon drinkwater is voor alle mensen in de wereld en ook één op de drie kinderen maakt zich zorgen of er in de toekomst wel genoeg eten is voor alle mensen in de wereld (zie Figuur 3.2). Om overstromingen in de wereld veroorzaakt door klimaatverandering maakt één op de vier kinderen zich zorgen.

In vergelijking met de toekomst van de wereld maken veel minder kinderen zich zorgen om de toekomst van Nederland wat betreft water- en voedselschaarste. Slechts één op de zes Nederlandse kinderen maakt zich zorgen of er in de toekomst wel genoeg schoon drinkwater is voor alle mensen in Nederland. Ook maakt ongeveer één op de zes kinderen zich zorgen of er in de toekomst wel genoeg eten is voor alle mensen in Nederland (zie Figuur 3.3).

Wat betreft mogelijke overstromingen door klimaatverandering maken wél net zoveel kinderen zich zorgen over Nederland als over de wereld, namelijk één op de vier kinderen.

Figuur 3.2 Bezorgdheid over water, voedsel en klimaat op mondiaal niveau (% , gewogen resultaten, n=1034/1035/1033)

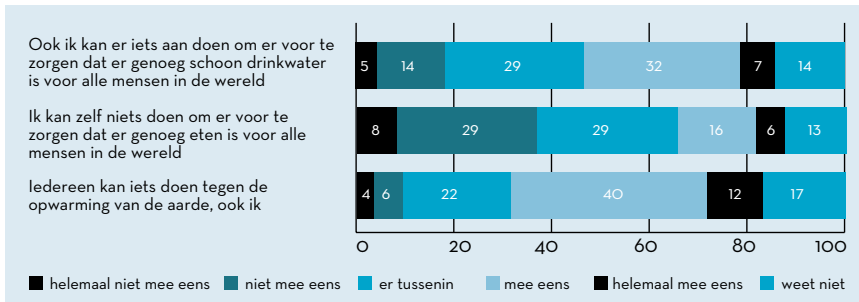

Figuur 3.3 Bezorgdheid over water, voedsel en klimaat op nationaal niveau (% , gewogen resultaten, n=1032/1033/1034)

3.3 Eigen capaciteit en bereidheid om bij te dragen

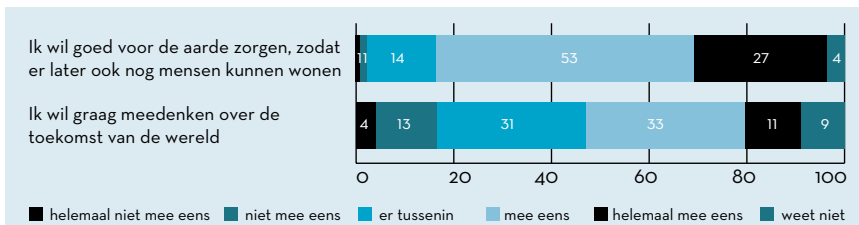
Vinden kinderen dat ze zelf iets kunnen bijdragen aan mondiale vraagstukken op het gebied van water, voedsel en klimaat en energie? De resultaten laten zien dat twee op de vijf kinderen vinden dat zij ook zelf iets kunnen doen om ervoor te zorgen dat er genoeg schoon drinkwater is voor alle mensen in de wereld (zie Figuur 3.4). Wat betreft voedsel denkt ruim een derde van de kinderen te kunnen bijdragen; 37% is het er namelijk niet mee eens dat ze zelf niets zouden kunnen doen om ervoor te zorgen dat er genoeg eten is voor alle mensen in de wereld. Bij klimaatverandering is het voor kinderen veel

duidelijker dat ze iets zouden kunnen bijdragen; ruim de helft van de kinderen antwoord bevestigend op de stelling ‘iedereen kan iets doen tegen de opwarming van de aarde, ook ik.’ Oudere kinderen van 11 en 12 jaar zijn het vaker met de stelling eens dan jongere kinderen van 9 en 10 jaar (57% vs. 46%).

Figuur 3.4 Eigen capaciteit om bij te dragen aan schoon drinkwater, voldoende voedsel en tegengaan van klimaatverandering (%; gewogen resultaten, n=1034/1033/1032).

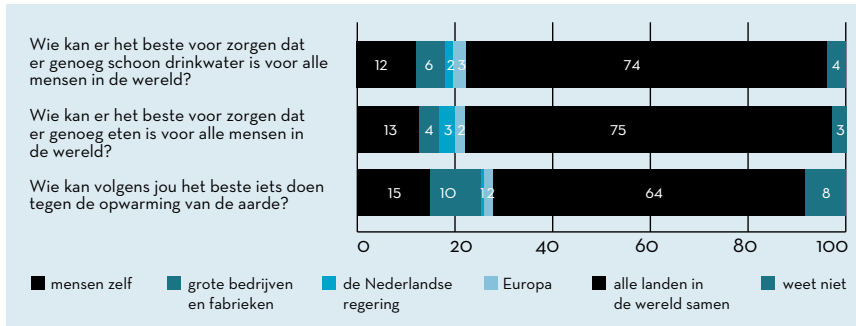
De bereidwilligheid om ook daadwerkelijk iets te doen is groot onder kinderen. Maar liefst 80% van de kinderen zegt graag goed voor de aarde te willen zorgen, zodat er later ook nog mensen kunnen wonen (zie Figuur 3.5). Daarnaast wil 44% van de kinderen graag zelf participeren, zoals genoemd in het kinderrechtenverdrag (zie Hoofdstuk 1), door mee te denken over de toekomst van de wereld.

Figuur 3.5 Bereidheid om bij te dragen aan een betere wereld (%; gewogen resultaten, n=1034/1033).

3.4 Meest geschikte actor

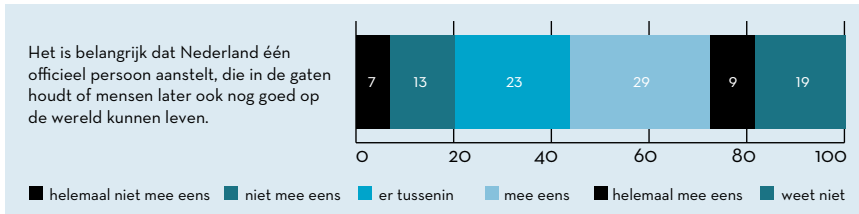
Hoewel een gedeelte van de kinderen denkt zelf iets te kunnen bijdragen aan genoeg schoon drinkwater voor alle mensen in de wereld, genoeg voedsel en het tegengaan van klimaatverandering, ziet een grote meerderheid het aanpakken van deze vraagstukken toch vooral als iets dat door alle landen in de wereld samen aangepakt dient te worden (zie Figuur 3.5). Dit geldt vooral voor schoon drinkwater en voedselvoorziening (resp. 74% en 75%) en in mindere mate voor klimaatverandering (64%). Bij klimaatverandering blijkt dat meer jongens dan meisjes aangeven dat dit aangepakt moet worden door alle landen samen (68% vs. 59%). Na ‘alle landen in de wereld samen’ staat op de tweede plek ‘mensen zelf’ en dit geldt iets meer voor klimaatverandering (15%) dan voor schoon drinkwater en voedselvoorziening. De derde plek wordt ingenomen door ‘grote bedrijven en fabrieken’, vooral wat betreft klimaatverandering (10%) en in mindere mate voor schoon drinkwater (6%) en voedsel (4%). De Nederlandse regering en Europa worden slechts door weinigen aangemerkt als de meest geschikte actor om wereldwijd schoon drinkwater en voldoende voedsel te verzorgen en om klimaatverandering tegen te gaan.

Figuur 3.6 Meest geschikte actor om mondiale uitdagingen aan te pakken (%; gewogen resultaten, n=1032/1033/1033).

In Hoofdstuk 1 bespraken we dat kinderen naast zelf te participeren ook hun stem kunnen laten horen via een tussenpersoon zoals een ombudsman. Zien kinderen een rol weggelegd voor een Ombudsman voor Toekomstige Generaties bij het behoud van de aarde? Dit onderwerp werd aan kinderen voorgelegd door te vragen of ze het eens of oneens zijn met de stelling “Het is belangrijk dat Nederland één officieel persoon aanstelt, die in de gaten houdt of mensen later ook nog goed op de wereld kunnen leven”. Het bleek

dat 38% van de kinderen een Ombudsman voor Toekomstige Generaties een goed idee vindt (zie Figuur 3.7). Eén op de vijf kinderen vindt zo'n officieel persoon niet belangrijk en twee op de vijf kinderen staan er neutraal tegenover of hebben geen mening. Meer jongere kinderen van 9 en 10 jaar zijn vóór een Ombudsman voor Toekomstige Generaties vergeleken met oudere kinderen van 11 en 12 jaar (42% vs. 34%).

Figuur 3.7 Opvattingen over een Ombudsman voor Toekomstige Generaties (% , gewogen resultaten, n=1032).

HOOFDSTUK 4

DUURZAME OPLOSSINGEN VOOR SCHOON DRINKWATER

Naast gedrag, kennis en opvattingen ten aanzien van duurzaamheid, keken we binnen de survey met een open vraag naar de oplossingen die kinderen in de leeftijdscategorie van 9 tot en met 12 jaar aandragen voor schoon drinkwater: “Wat is volgens jou de beste oplossing om te zorgen dat iedereen op de wereld in de toekomst schoon drinkwater heeft?”

Het overgrote deel van de 1.033 kinderen heeft hier een duidelijk idee bij; slechts een vijfde gaf aan geen oplossing te kunnen bedenken. Daarentegen droeg een deel van de kinderen meerdere oplossingen aan. Al gaf elk kind een uniek antwoord, een zekere rode draad is in de voorgestelde oplossingen te ontdekken. Het merendeel van de antwoorden kunnen we opdelen in vijf categorieën: (1) zuinig omgaan met water, (2) drinkwatervoorzieningen en innovatie, (3) eerlijke verdeling van drinkwater, (4) ontwikkelingshulp en (5) mondiaal samenwerken.

Een aantal oplossingen past niet direct in de vijf categorieën. Zo stellen een paar kinderen voor om minder vlees te eten, belasting te heffen op drinkwater, de wereldbevolking terug te dringen, of om te bidden voor schoon drinkwater. Dit hoofdstuk zal dieper ingaan op de vijf bovengenoemde categorieën.

4.1 Zuinig omgaan met water

Ruim een vijfde van de kinderen vindt het belangrijk waterverspilling te verminderen. Zoals de kinderen voorstellen:

“Iedereen moet zuiniger omgaan met water.”

“Als wij in Nederland minder water gebruiken is er genoeg voor iedereen.”

In dit kader betrekken sommige kinderen de oplossing op hun eigen gedrag, bijvoorbeeld door korter te douchen of de kraan niet onnodig te laten lopen. Andere kinderen leggen in hun antwoord de verantwoordelijkheid hoger, zoals

bij hun ouders, de Nederlandse overheid of de regeringen van meerdere landen. Eén op de tien kinderen draagt het verminderen van watervervuiling als oplossing aan voor schoon drinkwater wereldwijd. Ook hier refereren sommige kinderen aan hun eigen gedrag, bijvoorbeeld door geen afval meer weg te gooien in water. Anderen leggen de verantwoordelijkheid bij fabrieken en bedrijven:

“Fabrieken mogen geen giftig afval meer in de zeeën of rivieren gooien.”

Doen ze dit wel, dan mogen deze fabrieken of bedrijven van kinderen strenger aangepakt worden. Als kwalijk voorbeeld draagt een kind de olieramp van Shell aan. Andere genoemde ideeën om watervervuiling te verminderen zijn het schoonhouden van de bodem, het scheiden van drink- en afvalwater, het verbieden van giftige stoffen in kleding en het tegengaan van wassen in schoon drinkwater.

4.2 Watervoorzieningen en innovatie

Naast het verminderen van waterverspilling en watervervuiling, wijst bijna een derde van de kinderen op het bouwen van meer en betere waterbronnen en watervoorzieningen, zoals zuiveringsinstallaties, waterputten, leidingen en kranen. De meeste kinderen geven aan dat drinkwatervoorzieningen vooral nodig zijn in arme landen met een watertekort, waarbij het merendeel van de kinderen doelt op Afrika.

Daarnaast noemt minder dan 5% van de kinderen het belang van (nieuwe) technologie voor schoon drinkwater. De kinderen komen met verschillende ideeën, zoals:

“De hele wereld een ondergrondse zuiveringsmachine laten bouwen die werkt op windkracht.”

“Tets maken om van douchewater de wc nog door te spoelen.”

In dit kader noemt een aantal kinderen ook het gebruik en destilleren van zeewater als manier om schoon drinkwater te maken. Het opvangen van regenwater is volgens ongeveer 40 kinderen (4%) een andere zuinige en innovatieve methode om water te winnen.

“Door hele grote bakken met een filter op huizen te zetten, wordt het regenwater gefilterd en stroomt er schoon water naar de huizen.”

4.3 Eerlijk verdelen, hulp bieden en mondiaal samenwerken

Een vijfde van de kinderen schrijft het tekort aan schoon drinkwater expliciet toe aan een oneerlijke verdeling van drinkwater wereldwijd. Een veelgehoorde oplossing is de herverdeling van water:

“Wij kunnen in Nederland water geven aan landen die geen water hebben, omdat wij water in overvloed hebben.”

De kinderen noemen verschillende ideeën voor het eerlijker verdelen van drinkwater:

“Door in de wereld een ondergronds leidingenstelsel aan te leggen met putten op plekken waar de mensen nauwelijks of geen water hebben.”

“Door in landen met veel water een grote watersilo te bouwen met leidingen die naar alle landen ter wereld stromen. Dan hoeven mensen alleen maar te pompen en de kraan open te zetten om water te krijgen.”

Naast het delen en eerlijker verdelen van water wereldwijd, wijst een vijfde van de kinderen op het geven van hulp aan landen met watertekort. Het merendeel van de kinderen is hierbij van mening dat we de hulp vooral aan Afrika moeten richten. Dit kan volgens hen via goede doelen, via de Nederlandse overheid of via bedrijven. In dit kader zijn de meest populaire antwoorden hulp in de vorm van geld of middelen, zoals het investeren in watervoorzieningen, het helpen bouwen van dergelijke voorzieningen of het uitdelen van goedkope of gratis waterflessen. Een kind wijst hierbij op het water-voor-water concept:

“Als je een flesje water koopt, dan moet de opbrengst ook voor schoon drinkwater in andere landen zorgen.”

Naast het geven van hulp in de vorm van geld en middelen, noemen bijna veertig kinderen (4%) het wereldwijd delen van expertise en knowhow als oplossing:

“Gespecialiseerde mensen sturen naar landen waar ze geen schoon drinkwater hebben, die de mensen daar kunnen trainen.”

Tot slot wezen bijna zestig kinderen (6%) expliciet op het belang van een goede mondiale samenwerking. Langs dezelfde gedachtegang noemden tien kinderen conflict, geweld en corruptie als een oorzaak of gevolg van het tekort aan schoon drinkwater wereldwijd. Een deel van de kinderen vond dat de regeringen

wereldwijd een belangrijke rol zouden moeten spelen in het vergroten van de mondiale samenwerking omtrent water:

“Om te zorgen dat iedereen op de wereld schoon drinkwater heeft, moeten we met alle landen in de wereld samen afspraken maken over water.”

Naast de antwoorden van Nederlandse kinderen, deelden ter illustratie 21 kinderen uit andere landen hun oplossingen voor schoon drinkwater wereldwijd: tien uit Azië (Nepal en Bangladesh), zes uit Afrika (Kenia en Ghana), vier uit Zuid-Amerika (Colombia en Chili) en één uit Europa (Portugal). Zie het kader aan het einde van Hoofdstuk 5 voor hun antwoorden.

Wandelen voor Water

De derde week van maart is het de jaarlijkse wereldwaterweek. Dan vinden er verschillende activiteiten plaats rondom water. Zo ook de ‘Wandelen voor Water’-dag, een actie van Stichting Aqua for All, Simavi, AMREF, ZOA en Akvo. Op deze dag lopen basisschoolkinderen zes kilometer met zes liter water op hun rug om te ervaren wat hun leeftijdsgenoten in ontwikkelingslanden moeten lopen voor schoon drinkwater. Voorafgaand aan de dag ontvangen de deelnemende scholen een lespakket over waterproblematiek wereldwijd en verzorgt een waterdeskundige een les op school.

Dit jaar liepen 28.000 leerlingen uit de groepen 7 en 8 van 500 basisscholen mee. Samen haalden zij 1,3 miljoen euro op voor drinkwaterprojecten in ontwikkelingslanden. Het grootste ‘Wandelen voor Water’-evenement vond dit jaar plaats in Katwijk, waar 495 leerlingen vanuit tien scholen zich zes kilometer lang op het strand moesten weren tegen de ijzige wind. Zoals één deelnemend kind uitlegde:

“Wij lopen vandaag wat kinderen in arme landen elke dag moeten lopen voor water. Met het geld dat wij ophalen kunnen er waterputten gebouwd worden in hun dorpen, zodat zij niet meer zo ver hoeven te lopen.”

HOOFDSTUK 5

PARTICIPATIEF ONDERZOEK OVER DUURZAAMHEID

In de sociale wetenschappen is het beeld en de betekenis van de kindertijd in de loop der jaren veranderd. Zag de wetenschap kinderen vroeger als onwetende objecten, tegenwoordig erkennen volwassen onderzoekers steeds vaker het recht en de bekwaamheid van kinderen om mee te praten over zaken die hen aangaan. Zij zien kinderen steeds meer als *'social agents'* die met hun stem en gedrag invloed uit kunnen oefenen op hun eigen leven en dat van anderen (Alderson, 2004; Kellett et al., 2004).

Om recht te doen aan de bekwaamheid van kinderen en in navolging van het kinderrechtenverdrag, heeft dit onderzoek participatieve en kwalitatieve methoden ingezet ter voorbereiding en verdieping van de vragenlijst. Participatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden geven een rijk inzicht in de belevingswereld van kinderen. Kinderen ontwikkelen hun eigen concepten, taal en cultuur in de omgang met andere kinderen, die in zekere zin los staan van de volwassenwereld. Omdat kwalitatieve en participatieve methoden de taal van kinderen als uitgangspunt nemen en niet de uiting en assumpties van volwassen onderzoekers, beleven kinderen meer plezier tijdens het onderzoeksproces, begrijpen zij de methoden beter en liggen de resultaten dichterbij hun eigen percepties (Boyden & Ennew, 1997; Dela Cruz et al., 2002; Ennew et al., 2009).

Resultaat focusgroep met groep 7, 25 april 2013.

In totaal deden 46 kinderen binnen acht focusgroepen mee aan het participatieve onderzoek.¹² De resultaten van de focusgroepen zijn niet representatief voor alle Nederlandse kinderen uit groep 6, 7 en 8, maar verrijken en verdiepen de uitkomsten van de vragenlijst. Iedere focusgroep kreeg één of meerdere A1-vellen met de woorden energie, klimaat, voedsel en water. Na een vrije brainstorm over de betekenis van het viertal thema's, kregen de kinderen de opdracht een wereldbol in het midden van het papier te tekenen, om hiermee hun mondiale denkkader te activeren. Daarna kregen de kinderen de ruimte om vanuit dit mondiale perspectief in twee- of drietallen hun associaties bij de vier duurzaamheidsthema's op te schrijven op gekleurde post-its. De associaties waren niet goed of fout en werden opgedeeld in probleem- en oplossingsgerichte ideeën. Het resultaat was een papier vol met kleurrijke post-its wat een goede basis vormde voor verdere gesprekken tijdens de focusgroepen. Voorbeelden van vragen die wij stelden naar aanleiding van de post-its: Kan je uitleggen wat je hebt opgeschreven? Wie moet dit probleem oplossen? Hoe kan je zelf bijdragen aan een oplossing?

5.1 Problemen rondom water

De kinderen uit groep 6, 7 en 8 noemen uiteenlopende mondiale problemen rondom water, die nauw samenhangen met de uitkomsten van de vragenlijst: waterverspilling, watervervuiling, een oneerlijke verdeling van water en een gebrek aan schoon drinkwater wereldwijd.

Groep 7 noemt het probleem van waterverspilling, bijvoorbeeld door lang te douchen of de kraan open te laten staan. Alle groepen halen watervervuiling als probleem naar voren. Als voorbeelden van watervervuiling noemen de kinderen het dumpen van olie en chemische stoffen en het weggoien van etensresten, blikjes en plastic verpakkingen in water. Daarnaast wijzen kinderen uit groep 7 en 8 op het gebrek aan een goede riolering in arme landen. Watervervuiling heeft volgens de kinderen grote gevolgen. Tijdens de focusgroep met groep 7 vertellen de kinderen dat vissen en waterplanten sterven door vervuiling van zeeën en rivieren. Volgens kinderen uit groep 6 kunnen ook mensen ziek worden of dood gaan door vies water.

Al vanaf groep 6 weten de kinderen in de focusgroepen dat water oneerlijk is verdeeld in de wereld. Zo schrijven kinderen uit deze groep:

¹² Zie voor meer informatie de Verantwoording achterin het rapport.

“Wij hebben veel drinkwater en andere landen weinig.”

“Ons water is schoon en gezond, maar in arme landen is het water niet schoon en gezond.”

De lange afstanden die kinderen moeten lopen voor water in Afrika, enerzijds, en de tsunami in Azië, anderzijds, komen ook vaak naar voren tijdens de focusgroepen. In dit kader schrijft groep 7:

“Er is te weinig schoon drinkwater in Afrika, terwijl er heel veel overstromingen zijn in Azië.”

5.2 Problemen rondom voedsel

Ten aanzien van voedsel zien de kinderen uit de focusgroepen het tekort aan voedsel en de hongersnood in arme landen als het grootste probleem. In de woorden van jongens uit groep 6:

“Er is niet genoeg voedsel voor arme landen en mensen.”

Door te weinig of slechte voeding kunnen mensen ziek worden of dood gaan. Volgens kinderen uit groep 7 zijn ook oorlogen een mogelijke oorzaak of gevolg van voedselschaarste.

In de acht focusgroepen noemen de kinderen verschillende oorzaken die volgens hen ten grondslag liggen aan het voedseltekort in arme landen: een tekort aan akkers door de groei van steden, overbevolking, mislukte oogsten door droogte of juist teveel water, te weinig financiële middelen en oneerlijke mondiale verhoudingen. Zoals jongens uit groep 7 schrijven:

“In ontwikkelingslanden krijgen mensen lage lonen of niets, en ook zijn er kinderen die slaven zijn in fabrieken in Azië.”

Aan de andere kant van de scheidslijn hebben mensen veel eten. Zo ook in Nederland. In landen met veel eten is voedselverspilling volgens meisjes uit groep 7 een probleem, bijvoorbeeld door voedsel dat nog houdbaar is weg te gooien. Vervuiling door de verwerking van voedsel in fabrieken, plastic etensverpakkingen en het eten van teveel vlees zijn andere problemen die kinderen uit groep 7 benoemen. Ook items waar veel media-aandacht voor is geweest, zoals de plofkip en de fraude over ingrediënten in voedingsverpakkingen, halen kinderen uit groep 6 en 7 als probleem naar voren. Biologisch eten zien zij als

een positieve ontwikkeling. Maar zo schrijft groep 7:

“Er zijn nog te weinig biologische boeren en er is nog te weinig biologisch eten”

5.3 Problemen rondom energie

Rondom het thema energie vinden kinderen uit groep 6, 7 en 8 energieverspilling, milieuvervuiling en een tekort aan (schone) energie belangrijke problemen. Als voorbeelden van energieverspilling noemen de kinderen het aan laten staan van elektrische apparatuur en het reizen met de auto of het vliegtuig. Zoals twee meisjes uit groep 8 schrijven:

“Wij verspillen teveel energie door het licht aan te doen overdag, door de verwarming aan te zetten in plaats van een dikke trui aan te trekken, of door opladers in het stopcontact te laten zitten.”

Zulke vormen van energieverspilling hebben gevolgen voor het milieu. Kinderen uit groep 7 geven als voorbeeld:

“Doordat mensen teveel energie gebruiken, gaat de Noordpool foetsie.”

Maar de mate van energieverbruik is volgens meisjes uit groep 6 niet overal op de wereld gelijk:

“Mensen uit rijke landen gebruiken teveel energie en arme mensen kunnen energie niet altijd betalen.”

De kinderen geven ook aan dat energieverbruik kan leiden tot milieuvervuiling. Zo noemen de kinderen benzine en diesel als voorbeelden van vervuilende grondstoffen:

“Uitlaatgassen van auto's zorgen voor CO2 in de lucht.” (groep 7)

Ook de uitputting van fossiele grondstoffen komt als kwestie naar voren tijdens de focusgroepen. Zo schrijven twee meisjes uit groep 8:

“Binnen een bepaalde tijd kunnen auto's, vliegtuigen en motoren niet meer functioneren als we geen alternatief vinden voor olie en niet minder gaan gebruiken.”

Het tekort aan grondstoffen is volgens jongens uit groep 6 bovendien een aanleiding voor oorlogen. Daarnaast noemen kinderen in verschillende focusgroepen het gevaar van kernenergie:

“Kernenergie is heel schadelijk als het fout gaat.”

De Fukushima-ramp in Azië kwam daarbij een aantal keren als voorbeeld naar voren. Groene energie opgewekt door zon, wind of water beschouwen de kinderen als een goed alternatief. Maar groene energie is volgens hen nog te weinig voorhanden en vaak te duur. In de bewoording van groep 8:

“Zonnepanelen kosten heel veel geld. Daardoor gebruiken maar weinig mensen duurzame energie.”

5.4 Problemen rondom klimaat

De kinderen in de focusgroepen associëren uiteenlopende problemen met het klimaat. Zonder altijd verbanden te leggen noemen zij de opwarming van de aarde, smeltende ijskappen, overstromingen en droogte, het kappen van regenwouden, het krimpende leefgebied van dieren, milieuvervuiling door auto's en fabrieken, afval op straat en het niet recyclen van papier. De kinderen wijzen hiervoor een hoofdverantwoordelijke aan: de mens. In de woorden van jongens uit groep 6:

“De aarde warmt op door de mens. En als het warmer wordt en het ijs smelt dan is er een kleiner leefgebied voor de dieren op de polen.”

Of zoals kinderen uit groep 7 schrijven:

“Door fabriekenrook wordt de lucht vervuild en verandert het klimaat.”

Klimaat is een thema dat nauw samenhangt met water, voedsel en energie. Kinderen uit groep 6 leggen in de focusgroepen minder vaak de verbanden tussen de verschillende thema's en problemen in vergelijking met kinderen uit groep 7 en 8. Hoe hoger in de onderwijsladder, hoe vaker kinderen expliciet spreken over oorzaak-gevolg, kruisverbanden en vicieuze cirkels. Zo schrijven twee meisjes uit groep 8 de klimaatgevolgen van energieverstopping als volgt op:

“We gebruiken teveel vervuilende energie met als gevolg dat de aarde opwarmt, daardoor smelten de polen en stijgt de zeespiegel.”

Mixmax Brasil

In het Tropenmuseum Junior, gelegen aan het Oosterpark in Amsterdam, gaan kinderen van 6 tot 13 jaar op ontdekkingsreis door een andere cultuur. Tot 2015 staat de interactieve tentoonstelling in het teken van Brazilië, waar de kunst en cultuur van Pernambuco, een staat in het noordoosten van Brazilië centraal staat. Duurzaamheid is een terugkerend thema in de tentoonstelling. Kinderen kunnen de cultuur zien, aanraken, voelen, horen en vooral meemaken en worden daarbij begeleid door speciaal opgeleide medewerkers verbonden aan de Braziliaanse cultuur. In het kader van duurzaamheid is er bijvoorbeeld een kamer die is gemaakt van PET-flessen, waarbij alle onderdelen van de flessen zijn gebruikt voor decoraties (*upcycling*). Bij de tentoonstelling horen educatieve programma's en een foto- en verhalenboek, die kinderen meer leren over duurzaamheid en de culturele gebruiken van Brazilië.

5.5 Duurzame oplossingen

Na het formuleren van de problemen rondom water, voedsel, energie en klimaat, vroegen wij de kinderen om passende oplossingen. Wij vroegen ze zowel 'kleine' oplossingen te bedenken die ze zelf kunnen uitvoeren, als 'grote' oplossingen die om een grotere en wellicht mondiale aanpak vragen. Box 5.1 geeft een aantal voorbeelden van 'kleine' en 'grote' oplossingen die de kinderen tijdens de focusgroepen op de post-its schreven.

In de focusgroepen kwam naar voren dat de kinderen doorgaans snel een aantal 'grote' oplossingen kunnen bedenken. Aan de 'kleine' oplossingen, die de kinderen zelf kunnen toepassen, denken zij niet gelijk. Vaak moeten zij hier wat langer over nadenken. Sommige kinderen weten geen concrete toepasbare oplossing te bedenken, anderen komen met inventieve 'kleine' oplossingen. In het algemeen kunnen de kinderen meer grote dan kleine oplossingen bedenken.

Er is een zekere rode draad te ontdekken in de 'kleine' oplossingen voor de problemen rondom water, voedsel, energie en klimaat. Zo kunnen we de antwoorden van de kinderen grotendeels opdelen in vier categorieën:

- Zuinig omgaan met elektriciteit, voedsel, water en papier.
- Afval recyclen
- Geld ophalen voor arme landen
- Meer biologisch en fairtrade eten kopen

Box 5.1 Voorbeelden van duurzame oplossingen van kinderen uit groep 6, 7 en 8

<i>Water</i>	<i>Voedsel</i>	<i>Klimaat</i>	<i>Energie</i>
--------------	----------------	----------------	----------------

‘Kleine’ oplossingen

Geen plastic waterflessen, maar bekers gebruiken	Geld doneren aan arme landen zonder voedsel	Geen afval op straat gooien, maar netjes in de vuilnisbak	Zelf minder elektrische apparatuur gebruiken en batterijen recyclen
Geld ophalen voor schoon drinkwater in arme landen, zoals Wandelen voor Water	Biologisch en fairtrade eten, scharrelkippen in plaats van plofkippen en minder vlees eten	Minder plastic verpakkingen kopen en plastic tasjes hergebruiken	Met de fiets en het openbaar vervoer in plaats van met de auto
Minder lang douchen en de kraan niet te lang aan laten staan	Zelf groente verbouwen in een moestuintje	Leuke manieren bedenken om spullen te hergebruiken	Minder lang en warm douchen
Als je in bad bent geweest het water voor iets anders gebruiken	Niet teveel eten opscheppen en niet teveel eten weggooien	Zuiniger omgaan met papier en gebruik van tablet i.p.v. papier	Alle elektriciteit uitzetten als je weggaat van huis
Geen plastic afval in het water weggooien	Verpakkingen recyclen en afval scheiden	Voorzichtig met de natuur zijn	De oplader uit het stopcontact halen

‘Grote’ oplossingen

In landen waar geen schoon drinkwater is waterputten en leidingen bouwen	In elk land een voedselbank opzetten waar landen die voedsel hebben kunnen doneren	Dieren op de Noordpool verhuizen naar andere delen van de wereld	Gebruik van groene energie, zoals zonnepanelen, windmolens en knijpkat
Hogere en sterkere dijken bouwen en de grond voor de kust hoger maken	Voedsel dat over is sturen naar landen die het nodig hebben	Auto's op zonne-energie goedkoper maken dan gewone auto's	Nieuwe en goedkopere manieren van groene stroom bedenken
Stromende riolering aanleggen	Meer werk in de landbouw creëren	Minder fabrieken gebruiken	Rijden in elektrische auto's
Een machine die zout water zoet maakt en die via een koele pijp water naar de steden vervoert	Gewassen elk seizoen verwisselen, zodat de akkergrond goed blijft	Boetes voor regering in landen waar illegaal bomen gekapt worden en meer bomen planten	Mensen met zonnepanelen interviewen om anderen te inspireren
Bouwen van waterzuiveringsinstallaties	Zorgen dat er overal prullenbakken staan die opgehaald worden	Meer mensen moeten lid worden van Greenpeace	Apparaatjes met zonnepaneel ontwerpen, zoals de rekenmachine
Minder van dezelfde vis vangen in zeeën en rivieren	Geen oorlogen meer voeren, want dan is er minder eten	Het klimaat onderzoeken op de Noord- en Zuidpool	Sensoren waardoor elektrische apparaten vanzelf uitvallen

Wat betreft de grote oplossingen noemen de kinderen uiteenlopende antwoorden:

- Ontwikkelingshulp geven voor watervoorzieningen, waterzuivering en voedsel
- Eerlijke mondiale verdeling van voedsel en water
- Stimuleren van het gebruik van groene energie
- Nieuwe duurzame technologieën bedenken voor energieopwekking
- Betere regelgeving voor het kappen van bomen en het gebruik van duurzame energie

5.6 Meest geschikte actor

Naast het bedenken van oplossingen vroegen wij aan een aantal kinderen in de focusgroepen wie de ‘grote’ problemen zouden moeten oplossen. In lijn met de uitkomsten van de vragenlijst gaf het merendeel van hen aan dat alle mensen op de wereld samen iets moeten doen. Regeringen van landen wereldwijd kunnen hierbij een belangrijke rol spelen. Zo stelt een meisje uit groep 8 voor:

“Voorzitters van alle landen moeten één keer per jaar bijeenkomen om te praten over alle problemen op de wereld.”

Haar klasgenoot voegt hieraan toe:

“Als alle landen van de wereld samenkomen en net als wij brainstormen over oplossingen, dan moeten daar toch goede oplossingen uitkomen? Wij hebben vandaag in een uur al zoveel oplossingen bedacht, en wij zitten nog op school.”

Wereldstemmen over duurzaamheid

Mondiale publieke goederen zoals water, voedsel, klimaat en energie hebben een andere betekenis in andere werelddelen. Net als kind zijn wereldwijd een andere betekenis heeft (Ansell, 2005). Terwijl een kind in Nederland gewend is aan drinkwater uit de kraan en een kind in Bangladesh minder opkijkt van een overstroming, is voor een kind in Somalië water maar beperkt voorhanden. Toch beperkt het duurzaam omgaan met deze publieke goederen zich niet tot landsgrenzen en vraagt dit om een mondiale aanpak.

Om meer inzicht te krijgen in de mondiale dimensie van duurzaamheid is het nuttig de ervaringen van kinderen wereldwijd te verzamelen, te delen en te begrijpen. Deze ervaringen kunnen ook het begrip van Nederlandse kinderen over duurzaamheidsproblemen vergroten. Daarom legden wij een viertal vragen voor aan de Nederlandse kinderen tijdens de focusgroepen én aan kinderen uit andere delen van de wereld.

Via het NCDO-netwerk 'Stemmen van het Zuiden' en via eigen contacten hebben wij 21 kinderen van 9 tot en met 12 jaar wonend in landen buiten Nederland bereid gevonden om de vragen te beantwoorden. Tien van hen kwamen uit Azië (Nepal en Bangladesh), zes uit Afrika (Kenia en Ghana), vier uit Zuid-Amerika (Colombia en Chili) en één uit Europa (Portugal). De antwoorden van de kinderen wereldwijd zijn enkel bedoeld ter illustratie en zijn niet representatief voor de landen.

De respondenten kwamen uit verschillende sociaaleconomische milieus. De kinderen uit Bangladesh woonden in een sloppenwijk, het merendeel van de Nepalese kinderen in een weeshuis, de Afrikaanse kinderen in armere wijken rondom de hoofdsteden en de Latijns-Amerikaanse kinderen en het Portugese kind in meer en minder welgestelde middenstandsbuurtten. Als onderdeel van de participatieve focusgroep met Nederlandse kinderen, vulden 46 Nederlandse kinderen dezelfde vragen in.

Vraag 1. Wat doe je als er geen eten in huis is?

De antwoorden van de kinderen op deze vraag lopen zeer uiteen. Zo schreven tien kinderen uit Kenia en Bangladesh dat zij met honger gaan

slapen als er geen eten in huis is. In de woorden van een 9-jarige jongen uit Kenia: "Als er 's avonds geen eten is, ga ik meestal met honger slapen." Aan de andere kant van de wereld schreef een 10-jarig Colombiaans meisje uit Villavicencio: "Als ik geen eten in huis heb ga ik bij mijn burens kijken voor eten of ga ik op straat bij de stoplichten werken." Ook in de Kathmandu provincie in Nepal kloppen een drietal kinderen bij hun burens aan. Daarentegen schreef een 12-jarige Chileense jongen uit een rijkere buurt in Valparaíso: "Dat is nog nooit gebeurd en dat gaat ook nooit gebeuren." Met het oog op Europa komt het antwoord van het 12-jarige Portugese meisje, "dan koop ik eten", het meest overeen met Nederland. Van de Nederlandse kinderen gaven 39 kinderen aan naar de supermarkt te gaan als er thuis geen eten is. Eten bestellen of afhalen, van de burens lenen of bij iemand anders eten noemden zes kinderen als oplossing.

Vraag 2. Heb je stroom thuis? Zo ja, wat doe je als de stroom is uitgevallen?

Van de 21 kinderen hebben acht kinderen (uit Bangladesh en Kenia) geen elektriciteit thuis. Daarnaast kampen in vergelijking met Nederland veel ontwikkelingslanden met een tijdelijke uitval van elektriciteit. Zo schreven de Nepalese kinderen uit de Kathmandu provincie dat zij iedere dag een twaalf uur durende stroomonderbreking hebben, die gedeeltelijk wordt opgevangen door een zonne-energiesysteem.

Wat de kinderen uit de verschillende continenten doen zonder stroom of in geval van een stroomstoring varieert. Zo steken twee kinderen uit Kenia kaarsen aan en gebruiken vijf kinderen uit Kenia, Ghana en Chili een oplaadbare noodlamp. Vanuit een meer welgesteld milieu, zoekt een Chileense jongen met het licht van zijn telefoon naar kaarsen. Verder gaan vijf kinderen uit Nepal en Chili met hun familie of vrienden spelen bij een stroomstoring. Zo schreef een 11-jarig Chileens meisje: "Wanneer de lichten uitvallen, gebruik ik het moment om met mijn familie te spelen." Dichterbij huis gaf het Portugese meisje aan de elektricien te bellen, wat opvallend genoeg geen van de Nederlandse kinderen als antwoord gaf. In Nederland steken 32 van de 47 kinderen kaarsen aan, pakken vier kinderen een zaklamp en wachten vijf kinderen tot hun vader de stroom weer aanzet. Verder verwezen zes Nederlandse kinderen in hun antwoord naar een vorm van vermaak, variërend van muziek maken, buiten spelen tot de iPad pakken.

Vraag 3. Wat is volgens jou het grootste probleem van vervuiling in jouw buurt?

Zestien van de 21 kinderen vonden zwerfafval op straat de ergste vorm van vervuiling in hun eigen buurt. Zoals een Nepalees weesmeisje van 9 jaar uit een dorp in Kathmandu schreef: "Het grootste probleem van vervuiling in onze buurt is dat er overal op straat vuilnis wordt weggegooid." Van de zestien kinderen vonden drie kinderen de luchtvervuiling door schadelijke uitstoot van auto's en fabrieken het op één na grootste probleem in hun buurt.

Daarnaast schreven vier kinderen uit Colombia en Kenia dat vervuiling van lucht en water bijdraagt aan de uitbraak van ziektes in hun buurt. Zoals een 10-jarige Keniaanse jongen uit een arme familie uit Mtwapa schreef: "Vervuiling is een probleem in onze buurt omdat het ziektes zoals cholera veroorzaakt."

Ook in Nederland vonden 29 van de 47 kinderen afval op straat de ergste vorm van vervuiling in hun eigen buurt. Luchtvervuiling door schadelijke emissie van auto's en fabrieken was voor tien Nederlandse kinderen de belangrijkste vorm van vervuiling, terwijl zes kinderen dit het op één na grootste probleem vonden. Het niet scheiden en recyclen van papier en plastic was voor zeven Nederlandse kinderen hun grootste uitdaging voor een schone buurt.

*Vraag 4. Wat is volgens jou de beste oplossing om te zorgen dat iedereen op de wereld in de toekomst schoon drinkwater heeft?*¹³

In Nepal en Chili vonden drie kinderen dat mensen zuiniger om moeten gaan met water. Zo schreef een 12-jarig weesmeisje uit Nepal: "We mogen geen enkele druppel water verspillen." Uit dezelfde regio stelden drie kinderen voor om watervervuiling te verminderen door geen zwerfafval meer weg te gooien en niet meer te wassen in drinkwaterbronnen.

Daarnaast vonden vier kinderen uit Ghana en Kenia het aanleggen van waterputten of kranen een goede oplossing voor schoon drinkwater. Voor

¹³ Deze vraag is dezelfde open vraag die wij voorlegden aan de 1.033 Nederlandse kinderen in de survey.

een betere verdeling van drinkwater noemden drie kinderen uit Colombia, Ghana en Kenia de aanleg van pijpleidingen en aquaducten.

Zoals een 12-jarig Ghanees meisje schreef: "Ik zal er voor zorgen dat ik de juiste machine heb waarmee ik het water kan distribueren naar andere dorpen, steden en landen." Zes kinderen uit Bangladesh, wonend in een sloppenwijk in de stad Chittagong, stelden voor om vijvers en meren aan te leggen in steden om het watertekort op te lossen.

Zie Hoofdstuk 4 voor de oplossingen die de Nederlandse kinderen aandroegen voor schoon drinkwater wereldwijd.

Furaha Charo, een elfjarig meisje uit Kenia:
"De beste oplossing is om pijpleidingen aan te leggen vanuit gebieden die water hebben naar gebieden zonder water."

HOOFDSTUK 6

TOT SLOT

Duurzaamheid is duidelijk een onderwerp dat leeft onder kinderen van 9 tot en met 12 jaar. Maar liefst 80 procent van de kinderen zegt graag goed voor de aarde te willen zorgen, zodat er later ook nog mensen kunnen wonen. Daarnaast wil bijna de helft van de kinderen graag zelf participeren, zoals genoemd in het kinderrechtenverdrag, door mee te denken over de toekomst van de wereld. Dit onderstreept het belang van een goede naleving van het kinderrechtenverdrag, dat kinderen het recht geeft tot participatie bij zaken die hen aangaan. Ouders, scholen en andere betrokkenen kunnen kinderen aanmoedigen en ondersteunen om, waar mogelijk, deel te nemen aan de discussie over mondiale duurzaamheidsvraagstukken.

Twee op de vijf kinderen zouden binnen het debat vertegenwoordigd willen worden door een Ombudsman voor Toekomstige Generaties, maar ook twee op de vijf kinderen staan daar neutraal tegenover of hebben geen mening hierover. Opvallend is dat meer jongere kinderen (van 9 en 10 jaar) het belang van een Ombudsman voor Toekomstige Generaties zien dan oudere kinderen (van 11 en 12 jaar). Mogelijk hebben oudere kinderen meer vertrouwen in hun eigen capaciteit tot participatie en hebben zij daardoor minder behoefte aan participatie via een tussenpersoon. Dit is lijn met de bevinding dat meer oudere dan jongere kinderen denken dat ze zelf iets kunnen doen tegen klimaatverandering.

Meer kinderen maken zich zorgen om water- en voedselschaarste in de wereld dan om water- en voedselschaarste in Nederland. Klimaatverandering wordt wel gezien als een probleem dat net zo veel invloed heeft op Nederland als op de rest van de wereld. Kinderen dragen zelf bij aan duurzaamheid door bijvoorbeeld zuinig om te gaan met water, door lokaal geproduceerde levensmiddelen te eten en door met de fiets te gaan in plaats van zich met de auto te laten brengen. Ruim de helft van de kinderen denkt iets te kunnen doen tegen de opwarming van de aarde, maar een grote meerderheid ziet het aanpakken van dit soort mondiale vraagstukken toch vooral als iets dat door alle landen in de wereld samen aangepakt dient te worden.

Uit focusgroepen blijkt dat Nederlandse kinderen uit groep 6, 7 en 8 tal van mondiale problemen rondom duurzaamheid kunnen benoemen. De meeste kinderen hebben daarbij ook enige kennis van problemen in ontwikkelingslanden, die zich voordoen ver van hun eigen bed. Al kunnen zij problemen goed benoemen, het bedenken van concrete oplossingen is voor de meeste kinderen lastiger. Kinderen kunnen al op veel kleine manieren bijdragen aan duurzaamheidsoplossingen. Toch zochten de kinderen in de focusgroepen vaak eerst naar grote oplossingen, waar zij zelf (nog) niet aan kunnen bijdragen. Het lijkt lastiger voor kinderen om hun eigen concrete inbreng te definiëren. Leraren en ouders zouden duurzaamheid tastbaarder kunnen maken voor kinderen door voorbeelden uit de directe leefomgeving van kinderen te gebruiken. Het draagt bij aan het handelingsperspectief van kinderen als die voorbeelden ook direct gekoppeld worden aan concrete oplossingen en mogelijke acties die kinderen zelf kunnen ondernemen.

Samen nadenken over duurzaamheidsvraagstukken en het delen van kennis en ervaringen in de klas is ook een goede manier om kennis en gedrag ten aanzien van duurzaamheid te versterken. Daarnaast is het nuttig om een tastbare link te leggen tussen de leefwereld van kinderen hier en de leefwereld van kinderen in andere delen van de wereld. Als Nederlandse kinderen leren over ervaringen en oplossingen van kinderen uit andere landen, kan dit hun wereldwijde denk-kader en gevoel van mondiaal burgerschap vergroten.

VERANTWOORDING

Voor de dataverzameling van de opvattingen van Nederlandse kinderen over duurzaamheid heeft NCDO gebruik gemaakt van de TNS NIPObase, een database van TNS NIPO met ruim 200.000 respondenten. De vragenlijst van NCDO is ingevuld door 1.033 kinderen in de leeftijd van 9 tot en met 12 jaar. Om tot deze groep te komen is eerst een bruto steekproef getrokken van 1.500 respondenten en later nog een extra bruto steekproef van 200 respondenten. Deze twee steekproeven hebben een netto respons van 1.033 respondenten opgeleverd (responspercentage 60,8%). Het veldwerk vond plaats van 15 tot en met 20 februari. De resultaten zijn gewogen naar geslacht, leeftijd, opleiding, gezinsgrootte en regio en daarmee representatief voor kinderen in Nederland van 9 tot en met 12 jaar.

Voor de kwalitatieve dataverzameling zijn kinderen van 9 tot en met 12 jaar geobserveerd tijdens activiteiten georganiseerd rondom duurzaamheid, namelijk een 'Wandelen voor Water'-dag in Katwijk en een voorstelling van het Tropenmuseum Junior in Amsterdam. Daarnaast zijn er op twee basisscholen in de omstreken van Leiden en Amsterdam in totaal acht focusgroepen met in totaal 46 kinderen georganiseerd in maart en april 2013. In totaal zijn er twee focusgroepen georganiseerd in groep 6, drie in groep 7 en drie in groep 8. De focusgroepen duurden ongeveer een uur en er namen drie tot tien kinderen deel aan één focusgroep. De groepen bestonden uit zowel enkel meisjes of enkel jongens als gemengd.

Via contactpersonen wereldwijd namen daarnaast 21 kinderen uit andere landen deel aan het onderzoek: tien uit Azië (Nepal en Bangladesh), zes uit Afrika (Kenia en Ghana), vier uit Zuid-Amerika (Colombia en Chili) en één uit Europa (Portugal). Zij gaven in hun eigen taal antwoord op een aantal open vragen over water, voedsel, energie en vervuiling.

MET DANK AAN

Miriam Spitz, Mireille Hoffman, Chris Amsinger, Laura Marcela Santos Gonzalez (Colombia), Kyra Somers (Portugal), Sangeeta Shrestha (Nepal), Isaac Waithaka (Kenia), Arch Reza (Bangladesh), Ruby DUBY (Ghana) en Victoruro Sepulveda (Chili).

LITERATUUR

- Akachi, Y., Goodman, D., & Parker, D. (2009). *Global climate change and child health: A review of pathways, impacts and measures to improve the evidence base*. Discussion Paper IDP No. 2009-03. Florence, Italy: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Alderson, P. (2004). Ethics. In S. Fraser, V. Lewis, S. Ding, M. Kellett & C. Robinson (Red.), *Doing research with children and young people* (p. 97-112). Londen: Sage Publications.
- Ansell, N. (2005). *Children, Youth and Development*. Londen en New York: Routledge.
- Boyden, J., & Ennew, J. (red.) (1997). *Children in focus: A manual for participatory research with children*. Stockholm, Zweden: Save the Children.
- Carabain, C., Keulemans, S., Gent, M., van, & Spitz, G. (2012). *Mondiaal burgerschap. Van draagvlak naar participatie*. Amsterdam: NCDO.
- Dela Cruz, M. T., Protacio-de Castro, E., Balanon, F.G., Yacat, J.A., and Francisco, C.T. (2002). *Small steps, great strides. Doing participatory action research with children*. Quezon City, Philippines: Psychosocial Trauma and Human Rights Program, UP Center for Integrative and Development Studies, Arci Cultura e Sviluppo (ARCS), UNICEF.
- Earth Charter (2013). *Earth Charter Nederland: Lees het Earth Charter*. Ontleend aan <http://www.earthcharter.nl/index.php?id=28#III>.
- Ennew, J., Abebe, T., Bangyai, R., Karapituck, P., Trine Kjørholt, A., & Noonsup, T. (2009). *The Right to be Properly Researched: How to do Rights-based, Scientific Research with Children*. Bangkok: Black on White Publications.
- Gent, M., van, Goede, I., de, Boonstoppel, E., & Carabain, C. (2012). *Jongeren & mondiaal burgerschap 2012*. Amsterdam: NCDO.
- Goede, I., de (2012). *Kinderen & mondiaal burgerschap*. Amsterdam: NCDO.
- Goede, I., de (2013). *Nederlanders & Fairtrade 2012. Onderzoek naar aankoopgedrag bij fairtrade levensmiddelen*. Amsterdam: NCDO.
- Kellett, M., Robinson, C., & Burr, R. (2004). Images of childhood. In S. Fraser, V. Lewis, S. Ding, M. Kellett & C. Robinson (Red.), *Doing research with children and young people* (p. 27-42). Londen: Sage Publications.
- Kinderombudsman (2012). *De Kinderombudsman*. Ontleend aan <http://www.kinderombudsman.nl/>

- Kinderrechtencollectief (2012). Artikel 12: *Participatie en hoorrecht*. Ontleend aan <http://www.kinderrechten.nl/p/13/232/>.
- Nussbaum, M.C. (2008). *Education for profit, education for freedom*. Special lecture for the Institute of Development Studies Kolkata, India.
- Terre des Hommes (2012). *Rio+20. Terre des Hommes at the UN Conference of Sustainable Development 2012*. Germany: Terre des Hommes.
- UN (1989). *Convention on the Rights of the Child*. New York: United Nations. Ontleend aan <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/>
- UNICEF (2013). *Children's Rights and Business Principles*. Ontleend aan http://www.unicef.org/csr/css/PRINCIPLES_23_02_12_FINAL_FOR_PRINTER.pdf
- Uzozie, A. & Jurrius, K. (2011). Vier- tot achtjarigen als waardevolle kennisbron in onderzoek. In L. Rutjes en K. Jurrius (Red.), *Kinderparticipatie in Nederland. Inspirerende voorbeelden uit de praktijk* (p. 21-25). Amsterdam: Stichting Alexander.

Hoe denken kinderen over duurzaamheid? Wat weten en doen kinderen op het gebied van water, voedsel, klimaat en energie? Snappen kinderen dat we in de wereld van elkaar afhankelijk zijn als het gaat om duurzaamheid? Maken kinderen zich zorgen om de hoeveelheid water, voedsel en energie in de toekomst? Wie zou volgens kinderen deze vraagstukken het beste kunnen aanpakken? En zien ze daarbij ook een verantwoordelijkheid voor zichzelf? Dit onderzoek probeert deze vragen te beantwoorden en daarbij dieper in te gaan op de visie van kinderen op duurzaamheidsvraagstukken om zo de stem van kinderen te betrekken in het publieke debat over de toekomst van de wereld.

Deze publicatie is onderdeel van een nieuwe reeks onderzoekspublicaties van NCDO, die met onderzoek, trainingen en andere activiteiten het publiek bewustzijn over internationale samenwerking en het belang van Nederland om op dit terrein actief te zijn bevordert.